

МОВЛЕННЯ МІСТА І СЕЛА: КОНФЛІКТ ФОРМИ І ЗМІСТУ

Надія Бабич

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, 58012, Україна
nadiya.babych@i.ua*

Розкрито давню дилему: чи україномовне село українізує місто в умовах економічного переорієнтування, чи російськомовне місто зрусифікує селян, які прийдуть на навчання і на роботу в місто. Проблема актуальна від часу скасування кріпацтва в XIX ст., із 20–30-х років минулого століття і дотепер. Влада повинна бути зацікавлена в утвердженні державного статусу мови автохтонного населення як об'єднувачого чинника в суверенній державі. Законодавча двомовність суспільної практики викликає низку негативних суспільних, соціальних, демографічних, індивідуальних та інших проявів, які гальмують внутрішньодержавну інтеграцію.

Ключові слова: мова міста, мова села, рідна мова, мова міжнаціонального спілкування.

Після скасування кріпацтва і після Революції в часи так званої індустріалізації, коли спостерігався прихід селянських мас у місто, гостро поставало питання: чи недавні селяни українізують місто, а чи зрусифіковані міста асимілюють україномовних робітників із селян?

Мета статті – розглянути це питання в історичному розвитку, а завдання – виокремити ознаки взаємодії мови міста і села на рівні форми та змісту.

1. Ця проблема час від часу то не викликала інтересу, то знову загострювалась. Яскравим прикладом є освоєння Донбасу, куди з власної волі або з примусу прибули люди з україномовних західноукраїнських територій та, значно менше, – з центральних і сусідніх російських. Як бачимо нині, у шахтарських містах переміг російськомовний контингент, підсилений державною політикою утвердження російської мови як мови міжнаціонального спілкування.

Така ситуація характерна і для українських великих міст, зокрема Києва. І хоч Україна формально була республікою, але в СРСР загальносоюзною мовою спілкування була російська.

І все було б закономірно, якби не ігнорування змісту поняття «рідна мова». А. Погрібний пояснює: «Один з надзвичайно поширених стереотипів стосується розуміння населенням самого поняття «рідна мова». Людина вільна «обирати собі рідну мову», має право «сама визначати, яка її мова рідна», «рідна мова – та, якою індивідуум говорить», «та, якою людина думає» і т. д. – кому не відомі подібні формули, пропагування яких і в советську добу, й сьогодні служило та служить виправдовуванню і навіть вивищенню національного відступництва» [1: 459]. Відомо, що досьгодні поняття не має однозначного визначення. Однією із соціальних причин цього є те, що в змінених подружжях батько і мати мали різні рідні мови, нерідко різне віросповідання, різну політичну орієнтацію тощо. Коли з'являлись діти, мовою спілкування з ними обирали не батькову чи мамину, а ту, якою функціонувало суспільство, у якому діти мали жити.

А. Погрібний наводить спостереження Остапа Михайліва зі Львова: «Я звер-

нув увагу, що якщо українець одружується з росіянкою чи полячкою, то останні, як правило, не забувають своєї мови і вчать нею і своїх дітей. Але якщо українка виходить заміж за поляка чи росіянина, то все навпаки – і сама вона здебільшого переходить на чужу мову, і дітей цією чужою мовою навчає» [1: 479–480]. І таких фактів чимало.

Свого часу про глибокий конфлікт з батьком Степан Руданський писав: «Заказують (забороняють. – А. П.) мені мою рідну мову. Заказує батько. Але в мене був прадід і прапрадід: вони мені не заказали. Не слухає батько моєї мови, – зате мене і по смерті, може, послухає штирнадцять мільйонів моїх однодумців... Батько, може, не любить своєї мови через те, що нею говорять у нас мужики. А нібито в Московщині не говорять мужики по-московськи?» [1: 465].

Ось і перший конфлікт змісту і форми мовлення значного прошарку населення.

2. Сучасна обов'язкова середня освіта для всіх осіб шкільного віку, нівеляція територіальних діалектів під впливом літературної мови вже не одного покоління мешканців тієї чи тієї території, на якій ще недавно «панував» діалект, значний відсоток людей, які здобувають вищу освіту літературною мовою, мали б забезпечити мовний паритет практичного мовлення міста і села. На жаль, навіть за 20 років державності української мови в нас можна спостерігати явища, про які писали 1905 р. члени комісії Російської академії наук, обґрунтовуючи потребу зняття заборони українського друкованого слова: «Не можна заперечувати того факту, що дуже часто в малоосвіченому та малорозвинутому колі суспільства встановлюється якийсь ненормальний тип напівкультурної чи, краще сказати, псевдокультурної людини, яка бере проверхові нашарування вищої культури. Буває це тоді, коли в житті такого прошарку виробляється переконання, начебто своя рідна мова є ознакою простоти і неосвіченості і що достатньо лише підлаштуватися до говірки вищих верств, – й уже набуто права на усвідомлення себе чимсь вищим, порівняно зі своїм братом по крові й духу, але який зберігає своє природне мовлення» [2: 80].

Для освіченої людини ніколи не мине обов'язок доброго мовлення і своєю, і набутою мовою (приміром, російською, румунською чи угорською). Але ніколи не може ігноруватися обов'язок на все життя зберегти рідну мову як функціонально потужний засіб.

Закон про мови в Україні, статус державності української мови не завжди виконують державні вищі навчальні заклади, а приватні й поготів. Наведемо ще один історичний коментар, зокрема лист В. Леонтовича до Д. Л. Мордовцева: «І це неправильно, начебто в школі можуть дати дитині другу рідну мову. Школа може виправити в людині знання його рідної мови, але ніколи мова школи не стане для нього настільки близькою, як була близькою втрачена [...]. Мовлення його зробиться (за зовсім нечисленними винятками) безбарвним, беззмістовним, пробачте за грубе слово, суконним мовленням» [2: 84]. Так починалось звуження сфери використання рідної мови, скорочення індивідуального словника, масова жаргонізація, знебарвлення, «обезбарвлення» мовлення.

Коли українська мова 1989 р. отримала статус державної, який передбачав масове оволодіння цією мовою на всіх освітніх і суспільних рівнях, владу, особливо на місцях, вдруге за історію почали звинувачувати у примусовій українізації зрусифіковані українці, румуни, українські росіяни. Хоча ця доба мало подібна до

періоду так званої коренізації – українізації 20–30-х років. Про неї Ю. Шевельов писав: «Українізація була обов'язкова до всіх працівників державних установ. Кожен службовець мав скласти іспит з української мови і культури. Для тих, хто не знав української мови або знав її недостатньо, були організовані спеціальні курси [...]. Тих, хто уникав навчання чи після прослухання курсу не могли скласти іспиту, звільняли з праці без права одержувати допомогу на безробіття [...]. Ті, що склали іспит, мусли користуватися українською мовою, письмово й усно, у взаєминах з українськими відвідувачами та організаціями» [3: 141].

Сьогодні вже можна порівняти: за 20 років незалежності України не лише нікого не звільнили за незнання української мови й української культури, а й навіть не домоглися цих знань, хоча реакція окремих членів суспільства на утвердження української мови досить подібна до 20–30-х років минулого століття.

Тільки-но в наш час діти у дворах багатоповерхівок міст почали спілкуватися українською мовою, безвідносно до їхньої рідної мови в родині, як нова хвиля ширення російської мови знову позбавила їх відчуття державної мови як мови міжнаціонального спілкування в межах України. Тільки-но українська дипломатія почала презентувати українську мову на міждержавному рівні, як окремі працівники дипломатичного корпусу згадали свою не таку вже й далеку практику і знову почали ігнорувати правду про те, що без національної мови – нема народу. «Соціальний престиж автохтонної мови, яка служить або справді засобом загальнодержавного спілкування, або – як це нерідко буває в афро-азійських країнах, які звільнилися, – символом внутрішньодержавної інтеграції, всіляко підтримується правлячими колами, зацікавленими в збереженні цілісності багатонаціональної держави» [4: 87].

Якби було усвідомлення того, що автохтонна мова у статусі державної є потужним засобом збереження цілісності багатонаціональної держави, то політики не вдавались би до циклічних спроб знехтувати цією закономірністю.

Відомо, що «більш престижними вважаються мови, які функціонують у вищих сферах суспільства, а менш престижними – в нижчих, зокрема в щоденно-побутовому спілкуванні. З цієї причини державні мови мають вищість, аніж регіональні або племінні мови» [4: 86]. За 20 років в Україні тільки-но почала закріплюватися престижність державної української мови, як знову у вищій сфері суспільства прийшли люди з іншою мовою.

Українську мову визнає за рідну більш ніж половина населення, число її носіїв не мільйон, а десятки мільйонів, нею володіє понад 90% випускників середньої школи.

Якщо врахувати висновок відомого вченого-соціолінгвіста А. Швейцера, що «соціолінгвістичний аналіз мовної і мовленнєвої варіативності має дві сторони – об'єктивну, до якої належать об'єктивні дані соціальної диференціації мови, і суб'єктивну, до якої входить ціннісна орієнтація членів даного мовного колективу» [5: 133], стає сумно через характер ціннісної орієнтації членів нашого мовного колективу: очевидно, не було б навіть розмов про другу чи й третю державну мову (якось депутати Верховної Ради у 2010 р. «розумували» про запровадження й англійської мови у статусі державної, її для них легше, либонь вчити, аніж українську), якби в попередній час не було жорсткого соціального розмежування мов на престижні й непрестижні.

Виявом цієї диференціації стала двомовність. «Українські соціолінгвісти в процесі дослідження мовних проблем у державі та вивчення явищ білінгвізму визна-

чають українську двомовність як напівмовність, і ця дефініція говорить сама за себе. Реальними виявами такої двомовності є принаймні три.

Двомовність ототожнюється із суржи́ком. У цій ситуації напівмовцю властива роздвоєність мовної свідомості, адже не знаючи жодної мови досконало, він не пов'язує себе з якимсь культурним середовищем, а перебуває на межі двох культур.

Двомовність як практика використання двох або кількох мов у різних комунікативних ситуаціях. У цьому випадку мовець стоїть перед вибором, яку мову вибрати в конкретній ситуації, тобто розмірковує над тим, яка з них престижніша буде для спілкування у якомусь колі мовців.

Двомовність як цілком свідоме перемикання коду мовця. Яскравий приклад – саме українське мовне середовище, де близько 75% мовців у конкретній ситуації послуговуються то однією, то іншою мовою, не вважаючи це напівмовністю [6: 5].

Не можна не погодитись, маючи власний досвід аналізу практичної двомовності, з наведеними вище висновками У. Семчук. Особливо негативні наслідки цієї практики відчували люди, які навчалися до 15–17 років в україномовних середніх сільських школах, а потім вступали до міських двомовних вишів і опинялись у двомовному корпоративному середовищі.

Свого часу студентів запитували, якою мовою вони хотіли б слухати той чи той предмет. І кілька впевнених у своїй вищості гукали «російською», а маса вчорашніх вихідців із села навіть не силкувалась обстояти своє право більшості. Тоді ще ця більшість бодай володіла якимось навичками писемної російської мови, а теперішні випускники шкіл, окрім хіба що півдня України, засвоївши з телебачення відповідне російське усне мовлення, писати швидко і якісно не можуть. Серед головних чинників, які впливають на використання практики двомовності, можна виділити соціально (рівень освіти мовця; специфіка мовного середовища; національна самосвідомість особи; мовна політика), демографічні (роз'єднання родинно й етнічно споріднених людей через зростання географічної мобільності населення в пошуках роботи; змішані шлюби; слабкість мовного імунітету людей, які переїхали із села до міста [6: 5].

Отже, перед нами другий конфлікт змісту і форми в мовленні значного прошарку населення.

3. В Україні все ще наявна двомовна практика мешканців міста, тому що немає загальнодержавної програми мовного будівництва як компонента державної розбудови. Так, ми живемо в епоху глобалізації і боротьби мов за статус бути світовими, тобто міждержавного спілкування. Міждержавного, а не з правом своєї експансії в системи національних мов. Існує два чинники «живучості» двомовної практики: «індивідуальні: рівень національної свідомості; непослідовна мовна поведінка; відсутність асоціювання держави з єдиним власним мовним кодом; слабкий мовний імунітет. Суспільні: зрусифікованість середовища; проросійська політика певних політичних кіл держави; усталений стереотип української мови як мови «нижчої», «сільської»; згуртованість російськомовних груп всередині країни, які підтримують мовну політику держави» [6: 7].

Нагадаємо ще раз думку С. Руданського про те, що росіяни всіх соціальних станів говорять мовою російською, а не, наприклад, французькою, яка була поширена серед «господ» перед війною з Наполеоном, хоч це є мова і простих людей, селян зокрема. Наше місто й донині хизується своєю «неподібністю» до села, хоч 80% населення більшості сучасних міст – це вихідці із села. Це стосується і Запоріжжя, Дніпропетровська, Донецька, навколо яких україномовні села.

Найтрагічнішим у цій ситуації є те, що «багато хто з мовців, перемикаючи код, веде внутрішню боротьбу сам з собою, тому що особа підлаштовується під мову співбесідника, навіть якщо це випадкова людина, яка не є для даного мовця ані авторитетом, ані особою, від якої ця людина залежить. Іншими словами, мовний імунітет особистості слабшає, і вона піддається двомовності. [...] Всю провину білінгви перекладають на зрусифіковане суспільство, забуваючи про те, що саме й через них це суспільство таке» [6: 7].

Треба віддати належне тим людям, у яких за плечима є держава – земля їхніх пращурів, у яких не виникає жодних сумнівів, яка мова повинна бути державною. Румуни, угорці, поляки в Україні не соромляться між собою розмовляти своєю мовою, незважаючи на оточення. Українці ж часто мають таку безпідставну сором'язливість.

Останнього десятиліття відбувається ще й вульгаризація мовлення, ігнорування мовної етики й естетики. «Можуть сказати, – міркує І. Дзюба, – що завжди, в усі епохи, була стилістика соціального дна. Але тепер це дно потужно сплигло нагору і стало правувати як законодавець мод, як елітарність. Тобто йдеться вже не про стилістичні зрушення в культурі, що є закономірністю її розвитку, а про зміни якості людини, про скасування того, що відрізняє її від тварини – почуття сорому. А це означає руйнування всієї структури духу» [7: 37].

Людина – спочатку громадянин України, а потім представник тієї чи іншої нації [2: 20], тому її обов'язок зберігати свою культуру і мову як складник загальноукраїнської культури.

Це, на наш погляд, третій конфлікт форми та змісту мовного буття в Україні.

Отже, соціум повинен бути зацікавлений не тільки у збереженні, але й у творенні системи ціннісних орієнтацій осіб, соціальних груп, які гарантують перспективу його стабільного розвитку.

Якщо ми прагнемо стабільного розвитку і мова є найбільшою національною цінністю, вона не повинна зазнавати метаморфоз від села до міста, від праці до посади, від добросусідства до асиміляції тощо.

1. *Погрібний А.* Поклик дужого чину (з розмов про наболіле) / А. Погрібний ; ред. Л. Ільїна. – К. : Просвіта, 2004. – 496 с.
2. Об обмѣнѣ стѣсненій малорусского печатного слова: Доклад комиссии по вопросу об отмѣнѣ стѣсненій малорусского печатного слова. – СПб. : Императорская АН, 1905 (репринт. вид.).
3. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Ю. Шевельов // Сучасність. – 1987. – 294 с.
4. *Празаускас А. А.* Конфликты в культурной и языковой сфере / А. А. Празаускас // Межэтнические конфликты в странах зарубежного востока. — М. : Наука, 1991. — Гл. 3. — С. 73–92.
5. *Швейцер А. Д.* Современная социолингвистика: теория, проблемы, методы. Гл. 3. Некоторые проблемы социолингвистики. 2. Типология языковых ситуаций. – М. : Наука. – С. 131–145.
6. *Семчук У.* Білінгвізм як термін і двомовність як гасло. Фактори впливу на мову і мовну поведінку [Електронний ресурс] / У. Семчук // Урок української.
7. *Дзюба І.* Вимирання слова / І. Дзюба // Вісн. нац. акад. наук України. – 2004. – № 12. – С. 34–40.

**LANGUAGE OF CITY AND VILLAGE:
FORM AND CONTENT CONFLICT****Nadia Babych***Yuriy Fedkovych National Univeristy in Chernivtsi,
vul. Kotsubynskoho, 2, Chernivtsi, 58012, Ukraine
nadiya.babych@i.ua*

The article considers an old dilemma: whether the Ukrainian speaking village, under conditions of economic reorientation, will become able to bring the Ukrainian language to cities or whether the Russian speaking city will make villagers, who come to city in search of work or education, shift to Russian. The problem has been topical ever since the abolition of serfdom in Ukraine back in the 19th century and 20-30s of the last century. The government should be interested in providing the language of autochthonic people with the state status as a unifying factor in a sovereign state. Legally accepted bilingualism triggers a number of negative social, demographic, individual and other problems which hinder the state integrating process.

Key words: language of city, language of village, mother tongue, language of international communication.

РЕЧЬ ГОРОДА И СЕЛА: КОНФЛИКТ ФОРМЫ И СОДЕРЖАНИЯ**Надежда Бабич***Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича
ул. Коцюбинского, 2, г. Черновцы, 58012, Украина
nadiya.babych@i.ua*

Рассмотрена давняя дилемма: то ли украиноязычное село украинизирует город в условиях экономического переориентирования, или же русскоязычный город русифицирует сельских жителей, которые придут учиться и работать в город. Проблема актуальна со времени отмены крепостного права в XIX в., с 20–30-х годов прошлого века и до сих пор. Власть должна быть заинтересована в утверждении государственного статуса языка автохтонного населения как объединяющего фактора в суверенном государстве. Законодательное двуязычие общественной практики вызывает ряд негативных общественных, социальных, демографических, индивидуальных и иных проявлений, способных задерживать внутригосударственную интеграцию.

Ключевые слова: язык города, язык села, родной язык, язык межнационального общения.

Стаття надійшла до редколегії 22.09.2011
Прийнята до друку 10.10.2011